

Bhandara Shahar Bhumi Upayog : Madhyavarti & Anya Vyapari Vibhag भंडारा शहर भूमी उपयोग : मध्यवर्ती व अन्य व्यापारी विभाग

Dr. Kailas U. Ishwarkar

Abstract:

Gandhi Square is the central Mercantile Division of Bhandara Nagar. Many geographers have written on the subject of the central Mercantile Division of the city. It is a Division that is accessible to the entire city. Commercial activity is concentrated here. Hence, population density and land value are highest here. It gets less and less towards the outside. Population density, land value and density of houses and shops have been used to determine the commercial segment of Bhandara Nagar. The central Division of the city is confined among the four lakes of the city and is centered around the Gandhi square. Other commercial sections have been created outside the central Division.

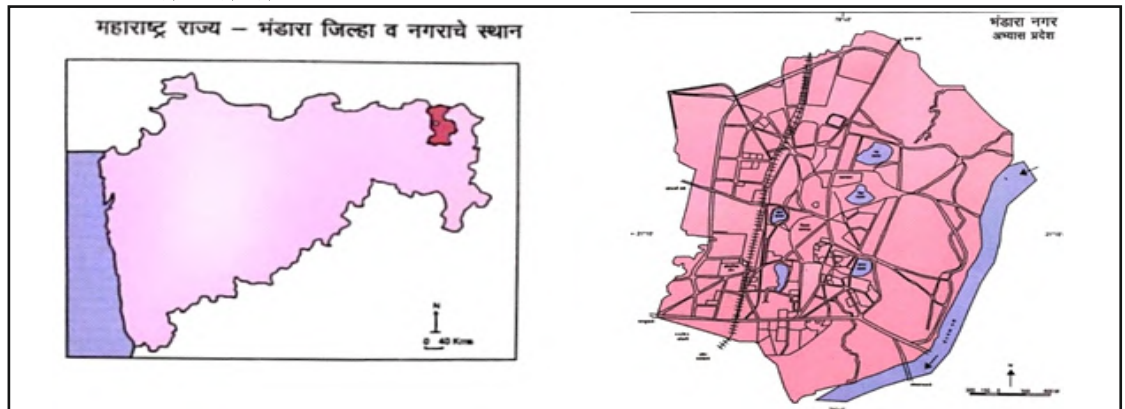
Keywords :- City Landuse, Central Mercantile Division, Other Mercantile Division

प्रास्ताविक :-

नगरातील जमिनीचा उपयोग वेगवेगळ्या कार्याकरिता करण्यात येतो. बहुतेक सर्व नगरातून नगराच्या मध्यवर्ती स्थानाच्या ठिकाणी व्यापारी विभाग निर्माण होतो. यालाच मध्यवर्ती व्यापारी विभाग अशी संज्ञा दिली आहे. ही एक अमेरिकन संकल्पना आहे. साहित्यिक भाषेत या विभागाला Down-town असे संबोधण्यात येते. शहरातील तसेच शहराबाहेरील लोकांना देखिल हा विभाग चांगला परिचीत असतो व याच भागात बरेच व्यापारी कार्य चालते. इंग्लंडमध्ये हाच भाग केंद्रिय विभाग (Central Area) म्हणून ओळखला जातो. परंतु मध्यवर्ती व्यापारी विभागाचे (C.B.D.) सिमांकन करतांना व्यापारी कार्य विचारात घेतले जातात सोबतच मध्यवर्ती विभागात व्यापारी संस्थाव्यतिरिक्त सर्व रस्ते, राहती घरे, मंदिरे, चर्च, इ. कार्येही अंतर्भूत असतात.

भंडारा शहराची भौगोलीक व सांस्कृतीक पार्श्वभूमी :-

महाराष्ट्राच्या नागपूर विभागात भंडारा जिल्हयातील भंडारा हे ठिकाण जिल्हा केंद्र असून एक वाढत जाणारे नगर आहे. प्रदेशाच्या आर्थिक व सामाजिक जिवनांत हे नगर महत्वाचे कार्य करते. हे नगर २१°१०' उत्तर अक्षवृत्त व ७९°४०' पूर्व रेखावृत्तावर वसलेले आहे. मुंबई कोलकाता राष्ट्रीय महामार्ग क्र. ६ वर वसलेले असून १२ कि.मी. अंतरावर भंडारा रोड या स्थानावरून मुंबई कोलकाता रेल्वेमार्ग गेलेला आहे. भंडारा हे नगर मुंबई पासून पूर्वेला ९०० कि.मी. व नागपूर पासून पूर्वेला ६४ कि.मी. अंतरावर आहे.

वैनगंगेच्या काठावर वसलेले हे शहर प्रत्यक्ष नदीपासून १ ते १.५ कि.मी अंतरावर आहे. उत्तर दक्षिण वाहणारी वैनगंगा नदी येथे वळण घेते. या वळणावर अंतर्वक्र भागात भंडारा शहराने अंतर्वक्र आकार प्राप्त केले आहे. भंडारा नगराची लोकसंख्या १९०१ मध्ये १४०२३ होती, स्वातंत्र्योत्तर काळात ५० वर्षात १९५१ मध्ये २२६४० तर २००१ वर्षी ती ८५००१ वर पोचली. भंडारा नगर १० प्रभागात विभागले असून पुढे ते ३२ वार्डात विभाजित केले आहे.

नगराच्या विकासात ब्रिटीश काळातील विकास व स्वातंत्र्योत्तर काळातील विकास यातील भिन्नता शहराच्या रुपिकीत स्पष्ट दिसते. शहर जसजसे मोठे होत गेले तससे कार्ये वाढत गेली व नगराला आकार मिळाला.

परिकल्पना (Hypothesis) :-

लोकसंख्येची घनता, जमिनीचे मुल्य, रस्त्यांची घनता, दुकानांची घनता, इ. घटकांद्वारे मध्यवर्ती व्यापारी विभाग व अन्य विभागांची निश्चिती होते.

उद्देश (Objectives) :-

१. भंडारा शहरातील मध्यवर्ती व्यापारी विभागांची निश्चिती करणे.
२. त्यासोबतच अन्य व्यापारी विभागाची निश्चिती करणे.

संशोधन पध्दती (Methodology) :-

प्राथमिक व द्वितीय स्तरावरील आकडेवारी एकत्रीत करून आकडेमोड केल्यानंतर त्यांचे विश्लेषण केले आहे व योग्य त्या नकाशाशास्त्रीय पध्दतींचा उपयोग केला आहे सोबतच योग्य त्या ठिकाणी योग्य त्या आकृत्यांचा उपयोग करून आकडेवारीचे सादरीकरण केलेले आहे.

मध्यवर्ती व्यापारी केंद्रे (C.B.D.) :-

१) मध्यवर्ती व्यापारी विभागाची वैशिष्ट्ये :-

नगराच्या कोणत्याही भागातून सहज सुगमता या भागाला असते एवढेच नव्हे तर नगरा बाहेरील लोक देखील सरळ या भागात येऊ शकतात.

दुसरे वैशिष्ट्ये म्हणजे सुगमतेमुळे या भागात विविध दुकाने असतात. तसेच येथे ठोक व चिळूर व्यापार चालतो.

C.B.D.चे तिसरे वैशिष्ट्ये म्हणजे येथे वेगवेगळी कार्यालये स्थापित झालेली असतात. याशिवाय व्यापाराला पूरक असे व्यवसाय येथे चालतात. जसे वकील, लेखा परिक्षक, जाहीरातदार असे अनेक व्यवसाय येथे केंद्रित होतात.

या भागाच्या या वैशिष्ट्यांमुळे येथे जमिनीचे मुल्य सगळ्यात जास्त असते. त्यामुळे उभा विकास होऊन अनेक मजली इमारती येथे निर्माण होतात. या विभागाच्या वेगवेगळ्या रस्त्यावर किंवा बाजूने विशिष्ट प्रकारच्या दुकानाचे केंद्रिकरण आढळते. पाश्चिमात्य शहरातून ही वैशिष्ट्ये आढळत असली तरी यापैकी काही वैशिष्ट्ये भारतीय नगरातून आढळत नाही. भारतीय नगराच्या मध्यवर्ती ठिकाणी शासकीय विभाग नसतात. (तनेजा, १९७१) दुसरी गोष्ट भारतीय नगरातून निवासी भाग व व्यापारी भाग स्पष्टपणे वेगळे दाखविता येत नाहीत.

२) मध्यवर्ती व्यापारी विभागाचे सिमांकन :-

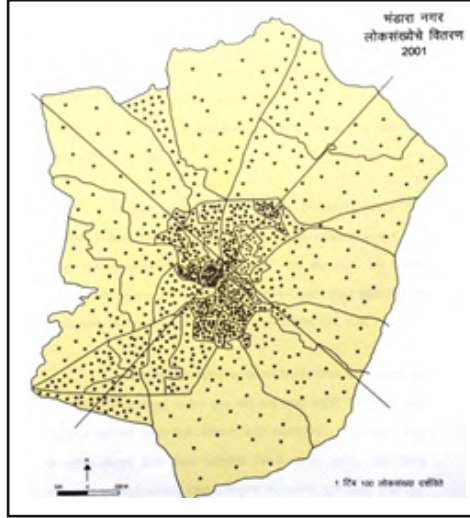
या पाश्चिमात्य भूगोल तज्ञांनी जे वेगवेगळे निर्देशांक उपयोगात आणले ते भारतीय नगराबाबत उपयोगात आणणे अतिशय कठिण आहे. एकतर अशी माहिती उपलब्ध नसते व प्रत्यक्ष सर्वेक्षणाद्वारे ती मिळविण्यास गेल्यास निश्चित व खात्रीपूर्वक आकडेवारी मिळत नाही. त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यासात भंडारा नगराचे मध्यवर्ती व्यापारी विभाग निश्चित करण्याकरिता तीन गमक वापरले आहेत. अ) लोकसंख्या घनता, ब) जमिनीचे मूल्य, क) रस्त्यांची घनता, ड) दुकानांची घनता, याचे सविस्तर विश्लेषण पुढे केले आहे.

अ) लोकसंख्येची घनता :-

शहरमध्ये भागात लोकसंख्या घनता सर्वाधिक म्हणजे दर चौ. कि. मी. ला ३० हजार पेक्षा जास्त आढळते. एकंदरीत शहर मध्याचा विचार करता येथे दर चौ. कि. मी. ला लोकसंख्या प्रमाण १०,००० पेक्षा अधिक आढळते. लोकसंख्या वितरण आणि घनता दर्शविणारे नकाशे, मध्यवर्ती व्यापारी विभागांचे सिमांकन पुढे दिले आहे.

ब) जमिनीचे मूल्य :-

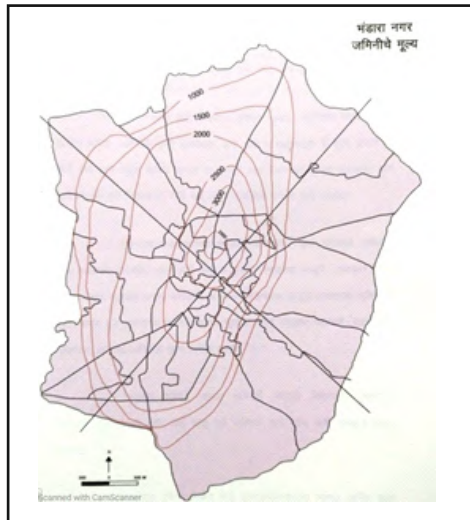
बहुतेक सर्व भूगोल तज्ञांनी हेच स्पष्ट केले आहे की, मध्यवर्ती व्यापारी विभागात जमिनीचे मूल्य सर्वाधिक असते. या भागात जमिनीचा उपयोग अत्यंत सखोलतेने केला जातो. म्हणूनच या भागात नगरातील सर्वात जास्त उंचीच्या इमारती व सर्वाधिक जमिनीचे मूल्य आढळते.

भंडारा नगर फारसे वाढलेले व विकसीत झालेले नगर नसल्याने उंच इमारती येथे आढळत नाहीत. मध्यवर्ती भागात जास्तीत जास्त दोन-तीन मजली इमारती आढळतात. परंतु रस्त्याची बाजू सोडल्यास या इमारतीचा मागचा किंवा वरचा भाग राहण्याकरिता वापरला जातो.

मध्यवर्ती भागाची ही वैशिष्ट्ये लक्षात येता येथे जमिनीचे मूल्य सर्वाधिक का असते हे लक्षात येते. नगराच्या बहुतेक भागाला व बाह्य प्रदेशालाही हा भाग सुगम असतो. नगराच्या निरनिराळ्या भागाच्या रस्त्यांचे हे संगम केंद्र असते. याच ठिकाणी विविध प्रकारचे व्यवसाय व व्यापार चालतात. ही वैशिष्ट्ये लक्षात घेऊन अनेक लोक या भागात जागा मिळविण्याच्या प्रयत्नात असतात त्यामुळे जमिनीचे मूल्य वाढते.

भंडारा नगरातील जमिनीच्या मूल्यांचे वितरण स्वरूप पाहण्याकरिता सर्व प्रथम नगरातील वेगवेगळ्या स्थळांचे मूल्य काय आहे. याची माहिती मिळविण्यात आली. नगरातील जमिनीची खरेदी विक्री करणाऱ्या काही व्यावसायीकांना भेटून त्यांच्याकडून ही माहिती एकत्रीत केली. अर्थात जमिनीच्या किंमती अस्थिर असतात. तसेच एकाच भागात त्या सगळीकडे सारख्या नसतात. म्हणूनच येथे सरासरी मूल्य लक्षात घेतले आहे.

नकाशाचे अवलोकन केले असता एक गोष्ट स्पष्ट दिसते की, मध्यवर्ती भागापासून सर्व दिशेने मूल्य कमी होण्याचे प्रमाण सारखे नाही. नगराच्या गांधी चौकात जमिनीचे मूल्य सर्वाधिक म्हणजे दर चौ. मीटरला ३५,००० रूपयांपेक्षा अधिक आहे. चौकातील विशिष्ट स्थानाला अनुसरून त्याचे मूल्य कमी अधिक होते. याउलट नगराच्या बाह्य भागात हे मूल्य दर चौ. मीटरला १०,००० रूपयांपेक्षा कमी आहे.

वितरणाबाबत एक लक्षणीय वैशिष्ट्य म्हणजे नगराच्या संपूर्ण पूर्व व आग्नेय भागात जमिनीचे मूल्य सगळ्यात कमी आहे व मध्यापासून हे मूल्य झपाट्याने कमी होते याचे प्रमुख कारण म्हणजे हा सगळा भाग वैनगंगेच्या पुराचा धोक्याचा भाग आहे. त्यामुळे येथे विकासाला कमी वाव असून जमिनीचे मूल्यही कमी आढळते.

नगराच्या उत्तर भागात मध्यवर्ती भागापासून उत्तर सिमेकडे जमिनीचे मूल्य साधारण सारख्या दराने कमी होते व तुमसर रस्त्यांच्या बाजूने सममूल्य रेषेचा भाग एखाद्या सुळक्या प्रमाणे आढळते. या भागात रस्त्यांच्या बाजूने असणाऱ्या जमिनी व रस्त्यांपासून दूर असणाऱ्या जमिनी यांच्या मूल्यात बरीच तमावत आढळते. सहाजिकच रस्त्यांच्या बाजूच्या जमिनीचे मूल्य अधिक असते.

नगराच्या पश्चिम भागात मध्यवर्ती व्यापारी विभागाच्या सिमेपर्यंत जमिनीचे मूल्य वेगाने कमी होते. परंतु त्या पलीकडे मात्र मूल्य कमी होण्याचे प्रमाण मंदावते.

नगराच्या दक्षिण दिशेने मात्र नगरमध्याजवळच्या भागात जमिन मूल्य झपाट्याने कमी होते. पुढे काही अंतरापर्यंत त्याचे प्रमाण मंदावते पुन्हा दक्षिणेकडे हे मूल्य अधिक प्रमाणात कमी होतांना दिसते. दक्षिण भागातून पूर्व-पश्चिम दिशेत जाणाऱ्या राष्ट्रीय हम रस्त्याच्या बाजूने जमिनीचे मूल्य अधिक आढळते. परंतु या भागात बहुसंख्य शासकीय इमारती असल्यामुळे त्या पलीकडे जमिनीच्या किंमती अधिक आढळतात.

जमिनीच्या मूल्यांच्या वितरणाचे हे स्वरूप लक्षात घेऊन मध्यवर्ती व्यापारी विभागाचे सिमांकन केले आहे. जमिनीचे मूल्य प्रति चौ. मीटर ३०,००० पेक्षा अधिक असणारा भाग हा गाभ्याचा तर हे मूल्य प्रति चौ. मीटर १५,००० - ३०,००० रूपये असणारा भाग मध्यवर्ती व्यापारी विभागाचा गाभ्यापलीकडचा बाह्य भाग म्हणून घेतला आहे.

क) रस्त्याची घनता :-

भंडारा नगरातील रस्ते दाखविणारा नकाशा पुढे दिला आहे. यावरून स्पष्ट होते ईशान्य कडील

मेंढा तलाव वायव्य कडील खांबतलाव नैऋत्य कडील मिसकील तलाव व आग्नेय कडील सागर तलाव अशा चार कोपऱ्यांच्या चौकोनाच्या दरम्यान रस्त्याची घनता सर्वाधिक असलेली आढळते. मध्यवर्ती व्यापारी विभागाची वैशिष्ट्य सांगतांना सुगमता हे प्रमुख वैशिष्ट्य सांगितले आहे. या शहरात गांधी चौक हा शहराचा आकर्षण बिंदु किंवा गुरुत्वाकर्षण मध्य आहे असे म्हणता येईल. शहरात उत्तरेकडून येणारा रस्ता गांधी चौकातून पुढे दक्षिणेकडून पूर्व पश्चिम दिशेने जाणाऱ्या राष्ट्रीय हमरस्त्याला मिळतो. पश्चिमेकडून रामटेक रोड गांधी चौकापासून साधारण १०० मी. अंतरावर तुमसर रोडला मिळतो. शहराच्या सभोवती जो बायपास रोड आहे. त्या रस्त्यापासून नैऋत्यकडून एक रस्ता गांधी चौकाकडे येतो तसेच आग्नेयकडून साकोलीवरून येणारा रस्ताही

राष्ट्रीय हम रस्तापार करून पुढे गांधी चौकापर्यंत येतो. एकंदरीत शहराच्या भागातूनच नव्हे तर तुमसर, रामटेक, नागपूर, साकोली अशा सभोवतालच्या नगरातून शहर मध्याकडे सहज येता येते.

या नगराचे प्रमुख वैशिष्ट्य म्हणजे नगराच्या पूर्व आणि दक्षिण भागाकडून वाहणारी नदी ही आहे. नदीला अनेकदा पूर येत असल्यामुळे या नदीच्या बाजूला पश्चिमेस मरच थोडी वस्ती आहे या भागातील नदीच्या संपूर्ण भागात नदीपार करणारा व सर्वप्रकारच्या वाहतूकीला योग्य असा एकच पूल आग्नेय दिशेला आहे. त्यामुळे जवळ-जवळ संपूर्ण पूर्व भागातून शहराकडे येणाऱ्याचे प्रमाण अतिशय अल्प आहे म्हणजेच नगर पश्चिमाभीमुखी असे म्हणता येईल.

ड) दुकानांची घनता :-

या मध्यवर्ती भागातील दुकानांची माहिती प्रत्यक्ष निरीक्षण व सर्वेक्षणाद्वारा प्राप्त करण्यात आली. या

मध्यवर्ती भागात दोन चौकाच्या दरम्यान विशिष्ट मार्गाने दुकाने आहे किंवा व्यवसायकेंद्रे आहेत. याची प्रत्यक्ष माहिती सर्वेक्षणाद्वारे मिळविण्यात आली.

मध्यवर्ती गांधी चौकाकडून दक्षिणेकडे पोस्ट ऑफिस चौकापर्यंत रस्त्याच्या एका बाजूला ७३ तर दुसऱ्या बाजूला ५१ म्हणजे एकूण १२४ दुकाने आहेत. याच गांधी चौकातून नैऋत्येकडे मिसकील तलावापर्यंत रस्त्याच्या एका बाजूला ५८ तर दुसऱ्या बाजूला ४२ दुकाने आहेत. म्हणजे एकूण १०० दुकाने आहेत. उत्तरेकडे तुमसर रस्त्यावरील स्टेटबँक चौकापर्यंत एकूण ६० दुकाने आढळतात. याच केंद्रापासून नैऋत्येकडे खांबतलावापर्यंत ८० दुकाने आहेत. एकंदरीत दक्षिण, नैऋत्य व

पश्चिम दिशेने दुकानाची संख्या अधिक तर तुलनेने उत्तरेकडे कमी व पूर्वेकडे थोड्या अंतरापलीकडे दुकानांचा अभाव आहे.

दुकानांचे प्रकारही भिन्न भागात भिन्न आहे. गांधी चौकाच्या सभोवती लोकांच्या दैनंदिन गरजा भागविणारी व अन्य आवश्यक गरजा पूर्ण करणारी दुकाने अधिक आढळतात. कापड, किराणा, औषधी, स्टेशनरी, स्टीलची भांडी, सोन्या चांदीची अशा प्रकारची दुकाने तसेच शिंपी, डॉक्टर अशा व्यवसायाकाची कार्यालय अधिक आढळतात. या मध्यवर्ती भागापासून थोडे दूर अंतरावर गेल्यावर ज्या व्यवसायाला अधिक जागा लागते अशी दुकाने आढळतात. यामध्ये गॅरेज, हार्डवेअर, वेगवेगळ्या विक्रीच्या एजंसी वाहने विक्रीची दुकाने आहेत. या दुकानांच्या एकंदर घनतेवरून मध्यवर्ती व्यापारी केंद्राचे सिमांकन केले आहे.

नगर मध्यवर्ती व्यापारी विभाग (C.B.D.) लोकसंख्येची घनता, जमिनीचे मूल्य, रस्त्याची घनता, दुकाने किंवा व्यवसाय केंद्राची घनता या चार घटकांचे या नगराच्या संदर्भात विस्तृत विवेचन केले आहे. या घटकांचा आधार घेऊन भंडारा नगराचे व्यापारी विभागाचे नकाशावर सिमांकन केले आहे. उत्तर-दक्षिण जास्त विस्ताराचा हा व्यापारी विभाग खांब तलाव, सागर तलाव आणि मेंढा तलाव यांनी मर्यादित झाला आहे. नकाशावरून स्पष्ट होते. याचे दोन भागात म्हणजेच अतिशय घनतेचा मध्यवर्ती भाग किंवा गांध्याचा प्रदेश आणि दुसरा तुलनेने याच पेक्षा कमी घनतेचा परंतु व्यापारी महत्त्वाचा याच्या सभोवतालचा भाग हा शहराचा प्रमुख भाग असून शहरातील सर्व कार्य या भागाशी निगडित आढळतात.

अ) नगरातील अन्य व्यापारी विभाग :-

भंडारा नगरातील मध्यवर्ती व्यापारी क्षेत्राच्या बाहेर अनेक रस्त्यांच्या बाजूने व्यापारी कार्य चालते. याचे ठळक वैशिष्ट्य म्हणजे नगराच्या पूर्व आणि आग्नेय भागात अशा दुकानाचा अभाव आढळतो. काही तुरळक दुकाने असली तरी व्यापारी विभाग म्हणता येईल असा कोणताही भाग येत नाही.

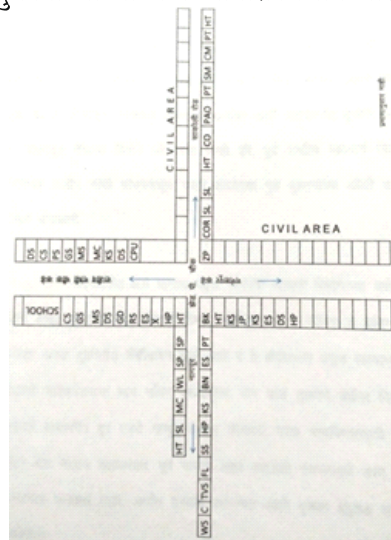
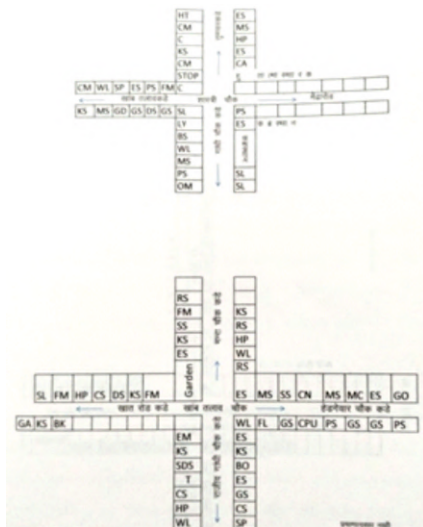
मध्यवर्ती व्यापारी विभागाच्या बाहेर लाल बहादूर शास्त्री चौकातून उत्तरेकडे जो रस्ता जातो त्या रस्त्याने दुकाने आढळतात. या चौकातून उत्तरेकडे तुमसर जातो. या चौकातून साधारण नैऋत्येकडे बायपास रोड जातो. तो पुढे खात रोडला मिळतो. या रस्त्यांवर दोन्ही बाजूने व्यापारी विभाग आढळतात. उत्तरेकडे जो रस्ता जातो त्या रस्त्याच्या दोन्ही बाजूने दुकाने आढळतात. या दुकानामध्ये प्रामुख्याने चौकाच्या जवळ हार्डवेअरची दुकाने, त्या पलीकडे उत्तरेस लाकूड विक्रीची दुकाने आहे. बाकी दुकानामध्ये किराणा, स्टेशनरी, औषधी अशा दुकानांचा समावेश होतो.

याच चौकातून नैऋत्येकडे जो बायपास जातो त्याचे वैशिष्ट्य हे की त्याच्या पश्चिम बाजूवर म्हणजेच रस्त्याच्या एका बाजूने दुकाने आहेत तर दुसऱ्या बाजूवर राहत्या घरांची वस्ती आहे या दुकानांत प्रामुख्याने सायकल दुरुस्तीची दुकाने, किराणा, बेकरी व दैनंदिन वस्तुंच्या विक्रीची दुकाने आढळतात.

खांब तलाव चौकाकडून पश्चिम सिमेकडे जो रस्ता जातो त्या रस्त्यावर दोन्ही बाजूने दुकाने असलेली आढळतात. ही बाजारपेठ मिश्र स्वरूपाची असून स्टेशनरी किराणा, सलूर, हार्ड, वेअर, फोटो स्टुडीओ, औषधे, विद्युत सामान व अन्य प्रकारची दुकाने एकत्र आढळतात.

दुकानांचा तिसरा विभाग राजीव गांधी चौकाच्या भोवती आढळतो. दक्षिणेकडे राष्ट्रीय हमरस्त्याला मिळणाऱ्या रस्त्यावर दोन्ही बाजूने दुकाने आढळतात. अशाप्रकारे चौकातून उत्तरेकडे जाणाऱ्या मार्गावर काही अंतरापर्यंत दुकाने आढळतात. या चौकातून नैऋत्य दिशेने जो रस्ता जातो की, पुढे राष्ट्रीय महामार्ग मिळतो त्या रस्त्यावर राजीव गांधी चौकापासून काही अंतराच्या पुढे दुकानाच्या ओळी व व्यापारी विभाग आढळतो.

एकंदरीत असे म्हणता येईल मध्यवर्ती व्यापारी विभागाच्या बाहेर वायव्य दिशेने काही अंतरावर एक व्यापारी विभाग आहे तर उत्तर, पश्चिम व दक्षिण दिशेला सिमेच्या जवळ दुकानांचे केंद्रीकरण झाले आहे व हे केंद्रीकरण प्रमुख रस्त्याच्या बाजूने आढळते. पश्चिमेकडचा भाग नविन वसाहतीचा भाग आहे. तुलनेने येथील निवासीयांना मध्यवर्ती बाजारपेठ दुर पडते. म्हणून तेथील लोकांची गरज भागविण्यासाठी रस्त्याच्या बाजूने असे बाजार आढळतात. पूर्व भागात अशा वसाहती नसल्यामुळे अशा प्रकारच्या बाजारपेठा आढळत नाही. अर्थात तुरळक स्वरूपात काही दुकाने बहुतेक सर्व भागात आढळतात.

निष्कर्ष :-

नगराच्या मध्यवर्ती व्यापारी विभाग या विशयावर अनेक भूगोल तज्ञांनी लिखाण केले आहे. हा असा विभाग असतो जो संपूर्ण नगराला सुगम असतो. येथे व्यापारी कार्याचे केंद्रिकरण झालेले असते. त्यामुळे येथे लोकसंख्येची घनता व जमीनीचे मुल्य सर्वाधिक असते. बाह्य दिशेने ते कमी कमी होत जाते. भंडारा नगराचा व्यापारी विभाग निश्चित करण्यासाठी लोकसंख्येची घनता, जमीनीचे मुल्य व घर आणि दुकानांची घनता हे गमक वापरले आहे. या नगराचा मध्यवर्ती विभाग हा नगरातील चार तलावांच्या दरम्यान सिमित झालेला आहे व गांधी चौकाच्या भोवती याचा गाभा आहे. मध्यवर्ती विभागाच्या बाहेर अन्य व्यापारी विभागांची निर्मीती झालेली आहे.

संदर्भसुची :-

- 1 Taneja, K.L. : "Morphology of Indian Cities", Silver Jubilee Publication N.G.S. of India, Varanasi, 1971.
- 2 Murphy R.D. and Vance J.E. : "Economic Geography", Vol. XXX July, 1954.
3. Nilesh Kale, Jyotiram More: Morphometric Analysis of Upper Ghod Bhima Using GIS Techniques Impact Factor 2.243 Online International Research Journal Volume-IV, Issue-V, Sep-Oct 2014, PP-152-158 ISSN-2249-9598, <http://www.oirj.org/oirj/sept-oct2014/21.pdf>
3. Jyotiram More: The Evaluation of Scarcity Relief Work of Mangi Irrigation Medium Project Impact Factor 2.243, Online International Interdisciplinary Research Journal, Nov-Dec 2014. Volume-IV, Issue-VI, PP-90-93 ISSN2249-9598. <http://www.oirj.org/oirj/Nov-Dec2014/16.pdf>
4. Shivram Korade, Jyotiram More, Subhash More: A Spatio Temporal Study of Rainfall Distribution in Ahmednagar District Impact Factor 0.23 Indian Stream Research Journal Vol-3, Issue 1, PP-1-4 Feb 2013, ISSN-2230-7850, <http://www.isrj.net/ArticleDetails.aspx?id>
5. Ganesh Dhavale, Dr. Jyotiram More, , Nitin Munde: Analysis of Chemical Properties & Soil Nutrients of Shrigonda Tahsil, Ahmednagar District Impact Factor 2.134 (IIJIF), Current Global Reviewer, Vol. 1 (1), Feb 2018, PP. 93-97, UGC Approval Sr. No. 64310, ISSN, 2319-8648, PP, 93-97
6. Olsson, W.W. "Stockholm : Structure and development" Geographical Review, Vol. XXX, 1940.

* Dr. Kailas U. Ishwarkar

Smt. Rewabem Manoharbhay Patel Mahila
Mahavidyalaya, Bhandara